

ОСОБЛИВОСТІ АКЦЕНТУВАННЯ ІМЕННИХ ЧАСТИН МОВИ У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ КІНЦЯ ХVІІІ-ХІХ СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано наголошування іменників, прикметників та числівників у поемі «Енеїда» І. Котляревського – зачинателя нової української літератури та основоположника нової української літературної мови – у зіставленні з їх акцентуванням у сучасній українській мові. Проаналізовано випадки розбіжностей у наголошенні іменних частин мови в «Енеїді» і в сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: наголос, наголошення, акцентуація, акцентний тип.

В статье проанализированы особенности ударения имен существительных, имен прилагательных, имен числительных в поэме «Энеида» И. Котляревского – зачинателя новой украинской литературы и основоположника нового украинского литературного языка – в сопоставлении с их ударением в современном украинском литературном языке.

Ключевые слова: ударение, акцентуация, акцентный тип.

The article analyzes emphasizing nouns, adjectives and numerals in the poem «Aneid» of Kotlyarevskiy – the founder of modern Ukrainian literature and founder of the new Ukrainian literary language – in comparison with their emphasis in modern Ukrainian language. Cases analyzed differences in emphasis nominal parts of speech in the «Aneid» in modern Ukrainian literary language.

Key words: accent, emphasis, accentuation, accent type.

Історична акцентологія української мови включає два аспекти дослідження: історію українського наголосу від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу й історію українського літературного наголосу. Якщо в першому аспекті дослідження історична акцентологія української мови досягла значних успіхів завдяки працям Л. Булаховського, З. Веселовської, В. Скляренка, то здобутки в другому аспекті на сьогодні є скромними: увагу дослідників привертало наголошення в поетичних творах Т. Шевченка, Лесі Українки та І. Франка. Отже, для вивчення проблеми становлення українського літературного наголосу особливо актуальним є дослідження його в поетичних творах І. Котляревського, яке має не тільки теоретичне, але й значне практичне значення, оскільки дозволяє уточнити норми наголошення слів у сучасній українській літературній мові.

Метою нашої статті є з'ясувати особливості акцентування іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників) у поемі «Енеїда» І. Котляревського, зіставивши його з наголошенням цих лексем у сучасній українській літературній мові.

У ході аналізу фактичного матеріалу нами було зафіксовано 2238 іменників, 655 прикметників та 31 числівник, наголошення яких у поемі було зіставлено з їхнім акцентуванням у сучасній

українській літературній мові (принагідно вкажемо, що для зіставлення було використано акцентологічні лексикографічні джерела, свідчення давніх українських пам'яток, матеріали старих словників української мови (старими називаємо всі словники української мови до «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка включно), діалектний матеріал, але досить рідко через відсутність ґрунтовних досліджень наголошення в полтавських говірках).

Для більшості зафіксованих нами лексем, ужитих в «Енеїді» І. Котляревського, було встановлено такі акцентні типи, а саме:

1) для іменників жіночого роду на *-а, -я* (I – з нерухомим наголосом на основі в однині і множині; II – з наголосом на основі в однині та флективним (або подвійним – наосновним і флективним) – у множині; III – з нерухомим флективним наголосом в однині й множині; IV – з рухомим наголосом (флективним і початковим) у формах однини і множини); для іменників жіночого роду з *нульовою флексією* не можна надійно встановити жодного акцентного типу;

2) для іменників чоловічого роду (I – з нерухомим наголосом на основі в однині і множині; II – з наголосом на основі в однині (у ряді іменників, крім форми місцевого однини на *-у*, яка виступає з флективною акцентуацією) і флективним – у

множині; III – з флективним наголосом в однині (крім форми кличного відмінка) і множині; IV – з флективним наголосом в однині (крім форми кличного відмінка) і наголосом на основі – у множині.

3) для іменників середнього роду на *-o*, *-e* (I – з нерухомим наголосом на основі в однині і множині; II – з наголосом на основі в однині і флективним – у множині; III – з нерухомим флективним наголосом в однині і множині; IV – з флективним наголосом в однині і наголосом на основі – у множині; певна кількість іменників середнього роду на *-a*, *-я* трапляється в поемі лише у формах однини, а тому згадані лексеми не можна віднести до жодного акцентного типу;

4) для прикметників два акцентні типи: з наголошенням на основі у всіх відмінкових формах і з наголошенням на флексії. При подвійному наголошенні прикметника в «Енеїді» акцентний тип визначається за наголошенням більшості відмінкових форм.

Наголошення переважної більшості прикметників I акцентного типу збігається з сучасним літературним. Прикметники *близький*, *бридкий*, *гідкий*, *легкий*, *нечепурний*, *низький*, *рідкий*, *твердий*, *тяжкий*, *чудний*, на відміну від «Енеїди», у сучасній українській літературній мові вживаються з флективним наголосом. За свідченням пам'яток, а також старих словників української мови названі прикметники в «Енеїді» зберігають старий український наголос. Поступово ці прикметники набули в українській мові флективної акцентуації.

Прикметники *окружний* і *чималий*, які в «Енеїді» мають наголос на основі (на другому складі), у сучасній українській літературній мові характеризуються подвійним наголошенням – на основі і на флексії. Прикметник *окружний*, вжитий в «Енеїді», походить від іменника *окру'га*, а тому наголошення на основі в ньому має бути давнім. Прикметник *чималий* походить від *малий*, первісна акцентуація якого була кореневою, а тому наголос на основі (на другому складі) прикметника *чималий* слід визнати давнішим. У старих словниках української мови фіксується і кореневе, і флективне наголошення цього слова. Отже, прикметники *окружний* і *чималий* зберігають в «Енеїді» давню акцентуацію.

Прикметники *гіркий*, *значковий*, *людський*, *медовий*, *правий*, *простий*, *слабий*, *смутий*, *старший*, *страшний*, *храбріший*, *царський*, *шовковий*, *ясний* вживаються в «Енеїді» з подвійним наголошенням. Прикметники *медовий*, *правий* (протилежний лівому), *царський* у сучасній літературній мові характеризуються виключно наосновною акцентуацією. Двояка акцентуація їх відбита і в давніх словниках української мови. У давніх українських пам'ятках прикметник *медовий* вживається з флективним наголосом, а *правий* (протилежний лівому) – з корневим. Для прикметника *медовий* первісною є флективна акцентуація (коротка форма прикметника у пра-

слов'янській мові мала рухому а. п. – *medovъ); для прикметника *правий* – коренева, пор. р. *пра'вий*; для прикметника *царський* – теж коренева (утворений від іменника з баритонованою а. п., коротка форма прикметника у праслов'янській мові мала баритоновану а.п.). Не виключено, що флективна акцентуація прикметника *правий*, відбита в «Енеїді», виникла під впливом слова *шульга* «ліва (рука), ліва нога», з яким прикметник в поемі римується (*шульго'ю* – *право'ю*). Прикметнику *шовковий* у сучасній літературній мові властивий виключно суфіксальний наголос. У давніх словниках акцентуація цього прикметника двояка (як в «Енеїді»). Оскільки прикметник *шовковий* походить від іменника *шовк*, род. *шо'вку*, з корневим наголосом і до того ж запозиченого, то кореневу акцентуацію прикметника слід розглядати як первісну, тим більше, що її фіксують найдавніші словники української мови. Прикметники *гіркий*, *значковий*, *слабий*, *смутий*, *страшний* у сучасній літературній мові характеризуються виключно флективною акцентуацією. Флективне наголошення здебільшого переважає у старих словниках української мови (але не в найстаріших). У давніх пам'ятках названі прикметники мають кореневий (або переважно кореневий) наголос. Для прикметника *гіркий* первісною є флективна акцентуація (коротка форма прикметника у праслов'янській мові мала рухому а. п. – *gogькъ). Проте у давніх українських пам'ятках прикметники на *-кий* узагальнили кореневу акцентуацію, чим пояснюється подвійне наголошення прикметника в «Енеїді». Кореневе наголошення прикметників *смутий* і *страшний* у давніх українських пам'ятках і найдавніших словниках української мови (і в «Енеїді») теж можна трактувати як книжне, а флективне розглядати як фонетичне (прикметник *страшний* утворено від іменника з рухомим наголосом *straxъ). Для прикметника *значковий* первісною є суфіксальна акцентуація, а для прикметника *слабий* – коренева, пор. р. *сла'бый*. Прикметники *людський*, *простий*, *старший*, *храбріший* (*хоробріший*), *ясний* у сучасній літературній мові мають подвійний наголос, як і в «Енеїді». У давніх українських пам'ятках аналізованим прикметникам властиве виключно кореневе наголошення. Проте кореневий наголос є первісним лише в прикметниках *старший* (як форма вищого ступеня від *старий* з баритонованою а. п. у праслов'янській мові), *храбріший* (як форма вищого ступеня від *храбрый* з баритонованою а.п. у праслов'янській мові) і *ясний* (з баритонованою а. п. у праслов'янській мові). Виникнення флективної акцентуації в прикметнику *старший* явно пов'язане з його субстантивацією. Прикметник *храбріший* набув в українській мові суфіксальної акцентуації внаслідок дії тенденції до перенесення наголосу на суфікс *-ий-* або *-ійш-* у формах вищого ступеня прикметників. Флективна акцентуація в *ясний* виникла, очевидно, під впливом

окситонованих прикметників. Прикметник *простий* у праслов'янській мові характеризувався флексивним наголошенням. Як зазначає Л. Л. Васильєв, у цьому прикметнику наголос на корені міг з'явитися за аналогією до короткої форми. У прикметнику *людський* коренева акцентуація виникла на ґрунті української мови з тих самих причин, що і в *простий*.

Переважає більшість прикметників II акцентного типу має в сучасній українській літературній мові таку ж акцентуацію, як і в «Енеїді» І. Котляревського. Ряд прикметників (*грязний, поспішний, соцький*), яким в «Енеїді» властива флексивна акцентуація, у сучасній українській літературній мові характеризуються наголосом на основі. Прикметник *грязний* у праслов'янській мові характеризувався флексивним наголошенням (коротка форма прикметника мала рухому а. п. – *gręzъль), тобто він зберігає в «Енеїді» первісний наголос. Із двох наголошень, *посні'иный* і *поспішни'й*, давнішим слід визнати перше, пор. р. *поспе'иный*. Флексивна акцентуація в *соцький*, яка має місце в «Енеїді», пов'язана з субстантивацією цього прикметника.

Прикметники *військовий, заміжня*, яким в «Енеїді» властива флексивна акцентуація, у сучасній українській літературній мові вживаються з подвійним наголосом – наосновним і флексивним. У давніх словниках української мови ці прикметники подаються переважно з флексивним наголосом. Флексивна акцентуація прикметника *військовий* є, очевидно, первісною (пор. р. *войсково'й*), чого не можна сказати про *заміжня* (*замужня*).

Прикметники *другий «інший», малий, новий, старий* характеризуються в «Енеїді» подвійним наголошенням. У сучасній українській літературній мові перший прикметник має виключно кореневу акцентуацію, інші три – виключно флексивну. Така акцентуація переважає і в старих словниках української мови. Прикметники *малий, старий* характеризуються флексивним наголосом у сучасних полтавських говорах (*мале', мало'їі, старо'їі, старі'* – мн). У давніх українських пам'ятках аналізованим прикметникам властиве подвійне наголошення, як і в «Енеїді». Первісною є коренева акцентуація у прикметниках *малий, старий* і флексивна – у *другий, новий*. На думку Л. А. Булаховського, флексивне наголошення в прикметнику *старий* виникло під впливом *молоди'й*. У прикметнику *новий* кореневий наголос міг з'явитися під впливом короткої форми.

Проведене нами дослідження засвідчило, що:

1. Наголошення в «Енеїді» переважної більшості іменників збігається з сучасним літературним, а якщо слово не вживається в сучасній літературній мові, – з наголошенням, відбитим у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка. Із 2238 вжитих у поемі іменників лише у 202 акцентуація не збігається, а 2036 іменників мають однакову акцентуацію в поемі і в

сучасній українській літературній мові або в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка

2. Ті іменники, наголошення яких в «Енеїді» відрізняється від сучасного літературного, характеризуються в поемі в більшості випадків давнішою акцентуацією, ніж у сучасній літературній мові.

3. Іменники *бочка, будка, головка, лопатка, молитва, печінка, пісня, тиква, хата, шабелька; бурт, вік, вітер, дар, знахур, кожух, конюх, півень, пруд, пуд, хазяїн, чоловік; болото, диво* (з наголосом на основі), які у відмінкових формах множини зберігають в «Енеїді» наголос на основі, а в сучасній літературній мові характеризуються флексивною акцентуацією (або подвійною – флексивною і наосновною), отримали в українській літературній мові флексивне наголошення форм множини внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках з наголосом на основі.

4. В іменниках *галушка, діжка, пляшка; бік, бог, ніс, раз, ріг* «музична або сигнальна труба» (з наголосом на основі), яким у відмінкових формах множини властиве в «Енеїді» подвійне наголошення (наосновне і флексивне), а в сучасній літературній мові – виключно флексивне, процес витіснення наосновної акцентуації форм множини флексивною (внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках з наголосом на основі) на час створення «Енеїди» ще не завершився.

5. Іменники жіночого роду – *баклажка, блискавка, вірвовочка, ворожка, гребля, гривня, губка* (зменшене від *губа*) *загадка, кішка, колядка, лапка, липка, мавка, осичка, пустка, слізка, фіглярка, шалівка*; чоловічого роду – *диявол, друг, келеп, молот, неборак, тесть, шрам*; середнього роду – *весельце* (з наголосом на основі), які у відмінкових формах множини характеризуються в «Енеїді» флексивною акцентуацією (або подвійною – неосновною і флексивною), а в сучасній літературній мові зберігають наголос на основі, отримали в поемі флексивне наголошення форм множини внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках з наголосом на основі, яка в сучасній літературній мові на ці іменники не поширилася.

6. Іменники жіночого роду *-а, -я* з флексивним наголосом, які у відмінкових формах давального, орудного та місцевого множини (або в деяких із них) вживаються в «Енеїді» з флексивною акцентуацією (*вівцями; к водам, по водам, в водах; головам, головами, головах, на головах, по головах; душам, душами; в землях; зіздам; на межах; пеленами; п'ятами; в сковородах; стінам*), а в сучасній літературній мові – з кореневою, набули кореневої акцентуації згаданих форм у літературній мові під впливом форми називного-знахідного відмінків множини.

7. Двоскладові іменники чоловічого роду з наголосом на другому складі (*баран, бунчук,*

жуван, калган, каптан, малахай, нагай, чупрун, язык), які в «Енеїді» зберігають наголос на основі в усіх відмінкових формах, а в сучасній літературній мові мають флективне наголошення, набули в українській літературній мові флективної акцентуації під впливом іменників типу *живі́т*, род. *живота́*; *кома́р*, род. *комара́* (із первісним флективним наголосом).

8. Наголошення в «Енеїді» іменникових форм *ворота́*, *дрова́*, *на́ очах* (у́ *очах*), *ци́та* – род. одн. *ци́том*, *на ци́ті*, *ци́тів* відмінне від сучасного літературного, пояснюється впливом староукраїнської літературної мови.

9. Наголошення в «Енеїді» іменникових форм *звіре́й*, *когте́й*, *плути́*, *ремня́ми* «поясами», *соболе́й*, *уса́м*, *уса́ми*, відмінне від сучасного літературного, зумовлено впливом російської мови, з якої іноді переймався не тільки наголос, але й сама форма (*звере́й*, *когте́й*, *соболе́й*, *ремня́ми*).

10. Наголошення в «Енеїді» іменникових форм *на баи́та'х*, *збруя́ми*, *очерето́м*, *в сила́х*, скоріше всього, не відбиває народно-розмовної мови, а зумовлено потребою збереження віршованого розміру поеми (автором використано чотиристопний ямб).

11. В «Енеїді» у цілому ряді випадків зберігається давнє (праслов'янське) переміщення наголосу з іменника на попередній прийменник (*за́ душу*, *на́ землю*, *о́б землю*, *за́ поли*, *за́ руки*; *по́ лісу*, *за́ ніс*, *на́ світі*, *о́ світі*; *по́ морю*, *на́ море*), втрачене сучасною літературною мовою.

12. Наголошення в «Енеїді» переважної більшості прикметників та числівників збігається з сучасним літературним, а якщо слово не вживається в сучасній літературній мові, – з наголошенням, засвідченим у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка. З ужитих в «Енеїді» 655

прикметників та 33 числівників акцентуація в поемі і в сучасній українській літературній мові (або в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка) не збігається лише в 43 прикметниках. Прикметники *близький*, *бридкий*, *гідкий*, *легкий*, *нечепурний*, *низький*, *рідкий*, *твердий*, *тяжкий*, *чудний*, які в «Енеїді» мають кореневий наголос, а в сучасній українській літературній мові – флективний, зберігають у поемі давнє наголошення.

13. У прикметників *гіркий*, *новий*, *сму́тний*, *страшний*, які в «Енеїді» вживаються з подвійним наголошенням (кореневим і флективним), а в сучасній українській літературній мові – виключно з флективним, первісною є флективна акцентуація.

14. У прикметників *малий*, *правий* (протилежний лівому), *слабий*, *старий*, *царський*, які в «Енеїді» характеризуються подвійним наголошенням (кореневим і флективним), а в сучасній українській літературній мові – виключно кореневим (*пра́вий*, *ца́рський*) або виключно флективним (*мали́й*, *слаби́й*, *стари́й*), первісною є коренева акцентуація.

15. Прикметники *військовий*, *грязний*, які в «Енеїді» мають флективний наголос, а в сучасній українській літературній мові – кореневий (*гря́зний*) або подвійний (*війско́вий*), зберігають у поемі давнє наголошення.

Отже, зважаючи на поданий вище матеріал, можемо зробити висновок про те, що І. П. Котляревського можна вважати не тільки основоположником нової української літературної мови, а й основоположником нового українського літературного наголосу. На сьогодні ж для створення повної картини особливостей акцентуації лексем поеми «Енеїда» потребують опрацювання дієслова та дієслівні форми, що й будуть матеріалом для наших подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. – К. : Наукова думка, 2003. – 319 с.
2. Котляревський І. П. Повне зібрання творів / І. П. Котляревський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 1. – 535 с.
3. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. – К. : Радянська школа, 1964. – 639 с.
4. Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1983. – 239 с.
5. Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія / В. Г. Скляренко. – К. : Українська книга, 1998. – 343 с.
6. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 2006. – 709 с.
7. Словарь української мови : у 4-х т. / [уклад. Б. Грінченко]. – К. : Наукова думка, 1996-1997.
8. Українська літературна вимова і наголос: словник-довідник. – К. : Наукова думка, 1973. – 724 с.

© Желязкова В. В., Зинякова А. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 19.03.2014 р.

ЖЕЛЯЗКОВА Вікторія Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства та логопедії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: сучасна українська літературна мова, семіотика, герменевтика, семантика.

ЗИНЯКОВА Анжеліка Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та лінгводидактики Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: історія української мови, сучасна українська літературна мова.